

KIBRIS MÎMÂRİSİNDE SANATKÂR İMZÂLARI

Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU*

Özet:

Türk-İslâm Mîmârisi çeşitli sanat dallarını içeren bir bütündür. Bu bütünün oluşmasında sanat eserlerine yön veren farklı mesleklere sahip sanatkârlar başrolüdür. Mîmâride görev alan haddâd, hakkâk, hattat, mîmâr, nakkâş, neccâr ve taşçı gibi bu sanatkârlar eserlerine imza atarak hem başrollerini vurgulamış hem de bir gelenek oluşturmuştur. Öyle ki, bu imzalar kimi zaman bir şekilden ibaretken kimi zaman ise uzun ifadelerden meydana gelmiştir.

Sanatkâr imza geleneği; Anadolu coğrafyasında hüküm sürmüş pek çok devlette kendini göstermiştir. Anadolu'daki Türk-İslâm devletlerinin inşa ettiği eserlerin önemli bir kısmında bu sanatkâr imzalarının izleri sürülebilmektedir.

Bu araştırmanın amacı; Osmanlı'nın 1570-1571'de Kıbrıs'ı fethinin ardından burada gerçekleştirdiği mîmâri faaliyetlerindeki sanatkâr imzalarını tespit etmektir. Araştırmada literatür taraması ve saha araştırması yöntemleri kullanılmıştır. Kıbrıs'ta gerçekleştirilen mîmâri faaliyetlerde pek çok sanatkârın görev aldığı ve farklı mesleklere sahip bu sanatkârların imza geleneğini Kıbrıs coğrafyasında kökleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Kitâbe, Sanatkâr, İmza Geleneği

* Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu, Marmara Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, abdulhamit.tufekcioglu@marmara.edu.tr

Abstract:

Turkish-Islamic Architecture is a whole that includes various branches of art. In the formation of this whole, the artists with different professions who direct the works of art play the leading role. These artists, such as blacksmiths, engravers, calligraphers, architects, muralists, carpenters and stonemasons, who took charge in architecture, both emphasized their roles and created a tradition by signing their works. So much so that these signatures sometimes consist of a form, and sometimes they consist of long expressions.

Artist signature tradition; It showed itself in many states that ruled in the Anatolian geography. The signatures of these artists can be traced in a significant part of the works built by the Turkish-Islamic states in Anatolia.

The purpose of this research; The aim is to determine the signatures of the artists in the architectural activities that the Ottomans carried out here after the conquest of Cyprus in 1570-1571. Literature review and field research methods were used in the research. It was concluded that many artists took part in the architectural activities carried out in Cyprus and that these artists with different professions rooted the signature tradition in the geography of Cyprus.

Keywords: Cyprus, Inscription, Artist, Signature Tradition

1. Giriş

Türk-İslâm Sanatı alanında köklü bir imza geleneği olmasına rağmen, sanatkâr imzası kavramının yeterince araştırılmamış olduğu dikkati çekmektedir. Sanatkâr imzası, bir sanatkârın meydana getirdiği ve/veya emek verdiği eserin üzerinde kendine has bir biçimde bıraktığı yazı ya da işaret olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sanatkâr imzaları genel itibarıyla sanatkârın isim, unvan, meslek bilgileri vb. hakkında ipuçları sunmaktadır. Bunun yanı sıra kendi varlığını sanatında belli etmek ya da bir başka ifadeyle tescilli özgünlük kazanmak amacı da taşımaktadır. Böylelikle sanatta özgünlüğün doğrulanması görevi eserin üzerinde yer alan imzasıyla sanatkâra ait olmaktadır (Çelik 2019: 11-13).

Bir sanat eserinin ait olduğu dönem ile kültürel çevreyi tanımak, sanatkârının kim olduğunu anlamak ve ait olduğu üslubu tespit edebilmek açısından sanatkâr imzaları önem taşımaktadır (Doğanay 2002: 275). Tarihin çeşitli dönemlerinde sanat eserlerinin üzerinde sanatkârın adının yer alması ya da mesleğine vurgu yapılması imza geleneğinin yaygınlığını göstermektedir. Şüphesiz ki, bu geleneğin ön plana çıktığı alan daha çok mîmâridir denilebilir. Bilhassa Anadolu'daki Türk-İslâm mîmârisi geleneğinde haddâd, hakkâk, hattat, kalemkâr, kâşî, nakkâş, mîmâr ve neccâr gibi farklı türde eser veren sanatkârların eserlerine imza attığı ve üstelik bunların pek çok zaman kolektif çalıştığı bilinmektedir (Arpacı 2020: 36-41).

Türk-İslâm mîmârisinde sanatkâr imzası, esere farklı şekillerde yansımıştır. İmzalar çoğu zaman yazıyla ifade edilmekle birlikte işaretlerle de vurgulanmıştır. Daha çok düzgün yontulmuş kesme taşlar üzerinde kazıma yöntemiyle yapılan şekiller, bu taşları yontan usta/usta grubuna ait olup literatürde “taşçı işaretleri” olarak ifade edilmektedir (Yelen 2019: 2741) (Fotoğraf-1).

Sanatkârın kendini ifade ettiği imza fiilleri ve unvanları; dönem, üslup, teknik ve malzemeye göre değişiklik göstermektedir. Sanatkâr isminin başında yer alan “amelü” ifadesi, “filanın işidir, eseridir” anlamına gelmekte olup farklı alanda eser veren pek çok sanatkâr tarafından kullanılmıştır. Sanatkârlar bu ifadeyi imzalarında “amelü ... el-Bennâ” ve “amelü ...en-Neccâr” şeklindeki kalıbı kullanarak meslekleriyle de bütünleştirmiştir (Tüfekçioğlu 2019: 96). Öyle ki; Ahlat Mezartaşları'nda “amelü Asil bin Üveys” (Oral 2014: 68) (Fotoğraf-2), Ankara Ahî Şerâfeddin Camii minberindeki “amelü Muhammed bin Ebû Bekir en-Neccâr”, Beyşehir Eşrefoğlu Camii minberindeki “amelü İsâ” ve Bursa Yeşil Külliye'deki

çinilerde yer alan “Amelü Muhammed el-Mecnun” bu ifadenin farklı türde sanat eserlerindeki kullanımlarına örnektir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “amelü” ifadesi “eserü” şeklinde tercüme edilmiş ve hatta İstanbul – Fâtih Cevad Paşa Türbesi’ndeki “Eserü Mîmâr Kemâleddin ve Mehmed Feyzi 1319” şeklindeki imzayla mîmâriye yansımıştır.

Mîmârlar ise imzalarında “bennâ” ve “mîmâr” ifadelerini kullanırken 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi ana dilindeki imza ifadelerine yer vermiştir. Malatya Ulu Camii’nde “Amelü Ya’kub bin Ebû Bekir el-Bennâ el-Malatî” (Sönmez 1995: 244), Milas Fîruz Bey Camii’nde “Amelü Hasan bin Abdullah el-Bennâ” (Tüfekçioğlu 2001: 83), Selânik Hamidiye Camii’ndeki hem Osmanlı Türkçesi hem de İtalyanca yazılan “Vitaliano Poselli Architetto” (Şenyurt 2016: 201) ve İstanbul Defter-i Hâkânî’deki “Mîmâr Mehmed Vedad 1326” şeklindeki imzalar, bu hususa örnek teşkil etmektedir. İstanbul’da Muhsinzâde Hanı’nda yer alan “Âsitâneli Taşçı Ömer 1320” şeklindeki imza, mîmârların yanı sıra taşçıların da mîmâride aktif bir görev aldığını göstermesi açısından önemlidir.

Hattat imzalarının büyük bir kısmı, Arapça’da “bunu yazdı” anlamına gelen “ketebehû” ifadesiyle başlamaktadır. Bununla birlikte “nemekahû, harrerehû, rakamehû, sevvedehû, meşşekahû” ifadeleri de “ketebehû” yerine kullanılmıştır (Derman 1997: 498). Galata Mevlehîhânesi’nin girişinde yer alan celî ta’lik kitâbede “ketebehû Yesârîzâde Mustafa İzzet gufire lehumâ” ve aynı kitâbenin ortasında yer alan Sultan II. Mahmud’a ait tuğrada Mustafa Râkım Efendi’ye ait “ketebehû Râkım” imzası bulunmaktadır. “Ketebehû” ifadesine Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi hattat olarak, Mustafa Râkım Efendi ise tuğrakeş olarak yer vermiştir.

2. Kaynaklarda Geçen Kıbrıs Mîmârisinde Görev Almış Sanatkârlar

Kaynaklarda ve arşiv belgelerinde Kıbrıs kökenli mîmâr, mühendis, yapı ustası, sıva ustası, kalfa, taşçı ve marangoz gibi meslekler ile uğraşan sanatkârlara rastlanılmasına rağmen mîmâri üzerinde bu imzalar tespit edilememiştir.

Kıbrıs’ın 1570-1571’de Osmanlı tarafından fethinden sonra buranın ilk Beylerbeyi olarak atanan Muzaffer Paşa (Gökçe 1999: 74), kalelerin tamiri için mîmâr talebinde bulunmuştur. “Bostan” adlı mîmâr ve ekibinin, başta Limasol Cankurtaran Kalesi olmak üzere adada faaliyet gösterdikleri arşivlerden öğrenilmektedir. Magusa Kalesi’nin tamiri için ise bina emîni olarak Monla Aga’nın adı geçmektedir.

Arşiv belgelerinde ve çeşitli kaynaklarda Kıbrıs'ta çalışmış çok sayıda sanatkârın kayıtlarına ulaşılmıştır. Tespit edilen bu sanatkârlardan; Arap Ahmed Paşa tarafından inşa ettirilen su kanallarında Mîmâr Zeynel bin Ali Reis, 1734 depremi sonrası Lefkoşe Ayasofya Camii onarımında Mîmâr Mehmed bin Yusuf, (Soyel 2009: 35-36) Lefkoşe Bayrakdar Camii'nin 1892'deki onarımında Usta Kalla'nın oğlu Nikolaki Kalla, Lefkoşe Haydarpaşa Camii'nin 1909'daki (Bağışkan 2005: 78) onarımında Tovlis Karagannis, Kızılbaşlı Hacı Yanni Nicoli, Aylukalı Bavli, Yango Vasili, Kaymaklılı Mûteahhid Antonios Banbulos ve Usta Salavo Zammit görev almıştır. Bunlar dışında 1880-1920 arasında Evkaf idaresindeki tamirlerde; Mîmârbaşı Yanni veled-i Luizo, Vurgoni veled-i Mihail, Egiri veled-i Dail, Yorgi veled-i Anderiya, Nikola veled-i Yorgi adlı Rum ustalar çalışmıştır. (Bağışkan 2005: 380-381) Gâziköy'e giden yol üzerinde Arif Paşa su kemerleri ve Balikitre (Balıkesir) su yolları Arif Paşa tarafından Yorgo Usta'ya yaptırılmıştır (Soyel 2009: 39).

Lefkoşe Sarayönü Camii'nin 1900 yılında yenilenmesi İngiliz Mîmâr Fenton Atkinson tarafından gerçekleştirilmiştir. Lefkoşe Ayasofya (Selimiye) Camii'nin kuzey minaresi 1902 yılında Evkaf İdaresi'nde görevli Nikolaki Kalla tarafından inşa edilirken caminin 1969-1974 yılları arasında İtalyan Mîmâr Dr. Carlo M. Musso tarafından restore edildiği belgelerde yer almaktadır (Bağışkan: 95-99). Evkaf İdaresi 1937 yılında caminin tuvaletlerini Tohli Garaganna'ya yaptırmıştır. Garaganna aynı zamanda 1933 yılında Kôr Hristo Usta ile birlikte Magusa İpsillat (Sütlüce) Köyü Camii minaresini ve Lefkoşe Tahtakale Camii'nin 1936 yılında yıkılan minaresini inşa etmiştir (Bağışkan: 99-103). Mîmâri dışında bir ahşap sanatkârı olarak Lefkoşe Laleli Camii'nin minberinin 1895 yılında marangoz Hacı Hasan'a sipariş edildiği bilinmektedir.

3. Kıbrıs Mîmârisinde İmzası Bulunan Sanatkârlar

Kıbrıs Mîmârisi üzerinde çalışmamız sırasında imzasını tespit ettiğimiz sanatkârlar; Ahmed Burhâneddin Efendi, Ahmed Reşîd Müftüzâde, Ahmed Şükrü Efendi, Ali Haydar Bey, Ârif Efendi, Fuad Efendi, Hamdi Efendi, Kamerî, Muhammed Nuri Efendi, Muhammed Şevket Efendi, Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza, Mustafa Nuri Efendi, Nâif Efendi, Nuri Dede, Rızâ Efendi, Seyyid Hacı Hasan Efendi, Muhammed Arif Efendi, Muhammed Sadık Efendi, Şeyh Seyyid Feyzullah Dede, Taşçı Hamdullah Usta ve Zihni Efendi'dir.

3.1. Ahmed Burhâneddin Efendi

Lefkoşe Mevlevîhânesi'nin kapısı üzerinde 1934 tarihli "Yâ Hazret-i Mevlânâ" yazılı celi ta'lik kitâbenin (Fotoğraf-3) sol alt köşesinde "Ahmed Burhâneddin" imzası (Fotoğraf-4)

yer almaktadır. Bulunduğu yapının felsefesine de uygun olarak yazının iki yanında “Sikke-i Mevlevîyye” kabartmasına yer verilmiştir. “Ketebe” kaydı olmamakla birlikte Ahmed Burhâneddin’in ta’lik yazı hattatı olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Ahmed Reşîd Müftüzâde

Hattatın ismi Lefkoşe Ayasofya Câmî-i Kebîri (Selimiye) minberinin doğu yüzeyindeki mermer üzerine siyah boya ile celî ta’lik hatla yazılmış kitâbeden öğrenilmektedir. Tevki’ hatta sahip sanatkârın imza metni, “Sevvedehû Ahmed Reşîd Müftüzâde el-Mar’aşî gufira leh fi R. Sene 1135” şeklindedir (Fotoğraf-5). 1135 / 1723 yılından hareketle de 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Sanatkârın kitâbenin metin kısmında celî ta’lik, imza kısmında ise tevki’ hatta yer vermesi farklı yazı türlerine hâkim olduğunu göstermektedir. Hattatın yazı üslûbunun dönemine göre ileri seviyede olduğu söylenebilir.

3.3. Ahmed Şükrü Efendi

Lefkoşe Ayasofya (Selîmiye) Camii’nin, Sultan Abdülaziz döneminde tasarlanan kapısının (Aziziye Kapısı) üzerindeki 1291 / 1874-1875 tarihli celî sülüs hatla yazılmış Nisâ Sûresi 103. âyet ve celî sülüs manzum kitâbesinde Ahmed Şükrü Efendi’nin imzası iki ayrı yerde yer almaktadır (Fotoğraf-6-7). Manzum kitâbenin en alt satırındaki imzasında “ketebehû es-Seyyid Ahmed” kelimelerini üst üste çakıştırmıştır. Buradaki “Seyyid” vurgusu, soyunun Hz. Peygamberimize nisbeti açısından önemlidir. Kitâbenin üstündeki tuğra istifli Besmele-i şerif de aynı sanatkârındır. “Ketebe” fiilini kullanmasından hareketle sanatkârın “hattat” olduğu, sülüs ve celî sülüs yazı türlerinde eser verdiği kesin anlaşılmaktadır. Ressamlığı da bilinen sanatkârın, kitâbenin iki tarafındaki ağaç bezemelerini nakşettiği ileri sürülmektedir (Türkkol 2015: 193).

3.4. Ali Haydar Bey

Lefkoşe Mevlevîhanesi’nde yer alan lacivert zemin üzerine zerendûd 1282 / 1865 tarihli ve 1265 / 1868 tarihli celî ta’lik iki levhanın hattatı, İstanbullu hattatlardan Ali Haydar Bey’dir. Bu levhalarda “Yâ Hazret-i Mevlâna” ve Besmele-i Şerîf yazılıdır.

3.5. Ârif Efendi

Hattatın, Mevlevî Tekke Sokağı Çeşmesi, Sarayönü Camii ve Beyarmudu Camii’nde olmak üzere üç farklı yapıda imzası tespit edilmiştir. İki camideki yazıları âyet ve kelime-i tevhid metinlerinden oluşurken, çeşme kitâbesi ise manzum inşa kitâbesi özelliğine sahiptir.

Mevlevî Tekke Sokağı (Müftü Berberzâde Hacı Mustafa) Çeşmesi'nin 1310 / 1892 tarihli (Kavalçalan 2015: 175-178) dört kartuştan oluşan celî sülüs kitâbesinin (Fotoğraf-8) sol alt köşesinde hattatın “Ârif” şeklinde istifli bir imzası bulunmaktadır (Fotoğraf-9).

Beyarmudu Camii'nin mihrabındaki 1318 / 1900 tarihli celî sülüs hatla yazılmış “Küllemâ dehale..” âyet-i kerîme kitâbesi, Sarayönü Camii'nin mihrabındaki 1321 / 1903 tarihli âyet-i kerîme kitâbesi ile istif açısından benzer kompozisyon düzenine sahiptir. Ârif Efendi'nin Sarayönü Camii'nin mihrabındaki âyet-i kerîme (Fotoğraf-10) ve minberindeki Kelime-i Tevhid kitâbelerinde yer alan imzası istif bakımından Mevlevî Tekke Sokağı Çeşmesi'ndeki imzasıyla benzerlik göstermektedir. İmzasında küplü ayın harfi içinden geçerek elif harfini sol tarafa uzatmış, fe ve ra harfleriyle de kademelenme yapmıştır. Sanatkârın tespit edilen bütün yazıları celî sülüs yazı türünde olup kitâbelerdeki 1310 - 1321 / 1892 - 1903 tarihlerinden hareketle 19. yüzyılın ikinci, 20. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır.

3.6. Fuad Efendi

Lefkoşe Mevlevîhanesi'nde 1286 / 1869 celî sülüs hatta sahip sikke istifli “Fedâke ümmî ve ebî Yâ Resûlallah” yazılı levhanın hattatı Fuad Efendi'dir. Levha koyu yeşil bez üzerine zırnık (sarı renk) ile yazılmıştır

3.7. Hamdi Efendi

Lefkoşe Selimiye Camii'nin iç kısmında kalem işi tekniğiyle yapılmış etrafı çiçekler ile bezenmiş yanyana beyzî üç çerçeve bulunmaktadır. Orta kısımda yer alan çerçevede yapının kiliseden camiye çevrilmesine ithafen yazılmış “el-hamdü li'llâhi alâ dîni'l-İslâm” ifadesi ve bunun iki yanındaki çerçeveler Kelime-i Şehâdet için ayrılmıştır. Kompozisyonun alt kısmında “Ketebehû Hamdi 1285” şeklinde hattatın imzası bulunmaktadır. Yazının etrafı çelenk motifleriyle ve vazolu çiçeklerle bezenmiştir (Fotoğraf-11). İmzadaki 1285 / 1868 tarihinden yola çıkarak Hamdi Efendi'nin 19. yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır.

3.8. Kamerî

Kıbrıs ile ilgili pek çok kaynakta “Dürrî” olarak okunan hattatın ismi Gâzi Magusa'da Ak Mescid'in kapı ve mihrap alınlığındaki celî sülüs kitâbelerde geçmektedir (Türkkol 2015: 191). Ancak hattatın isminin geçtiği kelimenin üzerindeki iki noktanın varlığı ve ra harfinden önce kalem hareketindeki yuvarlak dönüş kelimenin “Dürrî” yerine “Kamerî” şeklinde okunmasını gerektirmektedir. Mihrapta yer alan imzada kaf harfinin noktaları yerinde

“aleyhâ” kelimesine ait “mühmel harf” işareti vardır. Mim harfindeki dönüş tekrar etmektedir. Sanatkârın yapıda yer alan âyet-i kerime kitâbelerinin altında ketebe fiili olmadan “Kamerî” şeklinde imzası yer almaktadır (Fotoğraf-12). Her iki kitâbenin sonunda 1028 / 1619 tarihi vardır. Buna göre sanatkâr, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Hattatın celî sülüs yazıdaki üslûbunun çağına göre orta seviyede olduğu söylenebilir.

3.9. Muhammed Nuri Efendi

Lefkoşe Ayasofya (Selîmiye) Camii'nin 1321 / 1903 tarihli celî ta'lik hatta sahip “Hüve's-Semîu'l-Alîm” yazılı levhanın sanatkârı Muhammed Nuri Efendi'dir. Hat levhalarındaki yazılardan hareketle, söz konusu hattatın Sivaslı olduğu, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşadığı, genellikle gubârî yazı kompozisyonlu eserleriyle tanındığı tespit edilmiştir (Özsayiner 2000: 130-134). Lefkoşe Selimiye Camii'indeki eseri de aynı üslupta olup kompozisyondaki harflerin içinde gubârî nesih hatla yazılmış âyetler yer almaktadır.

3.10. Muhammed Sâdık Efendi

Lefkoşe İplik Pazarı Camii kitâbesinde ismi yer almaktadır. Kapı alınlığında iki ayrı kitâbe vardır. Alttaki kitâbe 1241 / 1825 tarihlidir. Üstteki kitâbe ise, adı geçen Muhammed Sadık Efendi'nindir. İkişer kartuş ve altı satır halinde mermer malzemeye düzenlenmiş kitâbenin en alt satırına sanatkârların isimleri kaydedilmiştir (Fotoğraf-13). Sağ taraftaki kartuşta “Nâzımu't - târîh murahhasu bi-Devleti Aliyyeti'l – Osmâniyye ve'l-muhâsebeci-i Evkâf bi – Cezîre-i Kıbrıs Muhammed Sâdık” cümlesinden hareketle, kitâbenin şâiri öğrenilmektedir. Buna göre imzada adı geçen Muhammed Sâdık Efendi, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Adasında Vakıflar Muhasebecisi olarak görevlendirdiği kişi olup 1316 / 1898 tarihinde bu kitâbeyi nazmetmiştir. Ayrıca kitâbenin içeriğinden hem bu caminin hem de diğer vakıf eserlerinin tamir ve genişletmelerinde Sâdık Efendi'nin büyük gayretlerinin olduğu öğrenilmektedir.

3.11. Muhammed Ârif Efendi

İplik Pazarı Camii'nin 1316 / 1898 tarihli kitâbesindeki ikinci imzanın sahibidir. En altta sol kartuşta “Ketebehû el-Hâc Muhammed Ârif / sene 1316” ibaresine göre sanatkârın adı Muhammed Ârif olup “bu yazıyı yazdı” anlamına gelen hattatlara mahsus “ketebe” imza fiilini kullanmıştır (Fotoğraf-14). Kitâbeden celî sülüs hattatı olduğu anlaşılmaktadır. İmzadaki “Ârif” kelimesinin istif anlayışı, harf anatomileri ve biçimleri, hareke ve tezyin

işaretleri ile tarihî ve mekân birlikteliği yönünden bu kitâbe ile Beyarmudu – Sarayönü - Mevlevî Tekke Sokağı (Müftü Berberzâde Hacı Mustafa) Çeşmesi'nin hattatı olan “Ârif” Efendi'nin yazıları karşılaştırıldığında her iki sanatkârın aynı kişi olabileceği izlenimi de edinilmektedir. Bu konunun açıklığa kavuşması, arşiv vesikalarının ve yöresel literatürün daha kapsamlı araştırılmasıyla mümkün olabilecektir.

3.12. Muhammed Şevket Efendi

Lefkoşe Mevlevîhanesi'nde yer alan koyu yeşil zemin üzerine zerendûd celî sülüs “Yâ Resûlallah Meded” yazılı levhanın hattatıdır. Levhada Hattat Muhammed Şevket Efendi'nin imzası yer almaktadır.

3.13. Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza

Hattatın ismi Lefkoşe Turunçlu Camii'nin cümle kapısı alınlığında yer alan celî ta'lik hatla yazılmış kitâbede geçmektedir (Türkkol 2015: 191) (Fotoğraf-15). Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza'nın kitâbedeki imzası adeta biyografi mahiyetindedir. “Ketebehû'l-fakîr Hattat Mustafa Mollazâde es-Seyyid Mehmed Rıza el-Müderris ve'l-Mektûbî bi-Hazreti Arabzâde sene 1240” şeklindeki imzada; sanatkârın adının Seyyid Mehmed Rıza, babasının adının Mustafa Mollazâde olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf-16). Dikkat çekici bir özellik olarak imzada hem “Ketebehû” fiilini hem de “hattat” unvânını bir arada kullanmıştır. İmzada yer alan “el-Müderris” kelimesi, sanatkârın eğitim-öğretimle de meşgul olduğunu; “el-Mektûbî bi-Hazreti Arabzâde” ifadesi ise onun Arabzâde'nin yazı ve muhasebe işlerinden sorumlu kâtibi olduğunu göstermektedir. Kitâbede yer alan 1240 / 1824 tarihi, sanatkârın 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşadığına işaret etmektedir. Özetle, Seyyid Mehmed Rıza, Kıbrıslı hem müderris hem de ta'lik yazı hattatıdır. Kitâbede Şair Muhtar tarafından ebcedle tarih düşürülmesi de sanat adına ayrı bir zenginlik sayılmalıdır.

3.14. Mustafa Nuri Efendi

Lefkoşe surlarında Bayrakdar Burcu üzerindeki caminin kitâbesinde hattat Mustafa Nuri Efendi'nin imzası vardır. Her ne kadar yayınlarda nesih yazı diye belirtilmişse (Türkkol 2015: 191) de, ta'lik yazıda mâhir sanatkârın imzasının bulunduğu 1820 tarihli kitâbe, 8 satır ve 32 beyitten oluşmaktadır.

3.15. Nâif Efendi

Selimiye (Ayasofya) Camii Kebîri'nin kalem işi yazılarının sanatkârı Zihni Efendi'nin oğlu olan Nâif Efendi, Kıbrıs'lı son hattatlardan biridir (Bağışkan 2005: 100; Türkkol 2015:

193). Turunçlu Camii haremindeki celî ta'lik hatla 1327 / 1909 tarihinde yazılan, siyah boyalı zemin üzerine beyaz renk üstübeçle “Garîk-ı bahr-ı îsyanım dahîlek Yâ Resûlallah / Nâif 1327” ve fes kırmızısı üzerine beyaz üstübeçle “Besmele-i Şerîf” levhalarında hattatın Nâif şeklinde imzası bulunmaktadır (Fotoğraf-17). Camideki “Küllü mâ fi'l-kevn vehmün ev hayâlün” ibareli, anlam itibarıyla tasavvufî derinlikli celî ta'lik levha ise, imza olmasa da aynı malzeme ve üsluptan hareketle ona ait olmalıdır.

3.16. Nâzım Efendi

Kıbrıs'ın Türk ve İslâmlaşmasındaki en önemli mîmârî eserlerinden olan Mevlevîhane'nin mihrabı, sanatkâr imzası tespiti açısından da önemlidir. Tevhidhâne kısmındaki mihrap, yarım yuvarlak kavsaralı niş şeklinde yapılmış, alınlığına ise kalem işi tekniğiyle altı adet çelenk motifi ortasına yedinci çelenk yerleştirilmiştir. Çelenklerin üstü Mevlevî tâcî ve alem motifiyle sonlandırılmıştır. Ortadaki büyük çelengin içine celî sülüs yazı türüyle “Küllemâ dehale aleyhâ Zekeriyya'l-mihrâbe” âyet-i kerimesi, sol alt kısma “Nâzım”, sağ alta da “1284 / 1867” tarihi yazılmıştır. Yazılar siyah, çelenkler yeşil, kurdela, tâc ve çiçekler ise kahverengi ve mavi renk boyalarla nakşedilmiştir. Hem nakışların hem de yazıların Nâzım adlı sanatkârın eseri olduğu, bu sanatkârın 19. yüzyılda yaşadığı söylenebilir.

3.17. Nuri Dede

Larnaka Camii'ndeki 1835 tarihli, 18 satırdan oluşan kitâbede Hattat Nuri Dede'nin imzası bulunmaktadır (Bağışkan 2005: 184; Türkkol 2015: 192). Bu kitâbe dışında Kıbrıs çevresinde sanatkâra ait imzalı mezar taşları da vardır.

3.18. Rızâ Efendi

Lefkoşe Mevlevîhanesi'nin bahçesinde sergilenen Tüccarbaşı Hacı Muhammed Said Bey'e (ö. 1290/1873) ait mezar taşında “Ketebehû Rızâ” imzası bulunmaktadır. (Fotoğraf-18) Celî ta'lik hatla 14 satır halinde Osmanlı Türkçesi ile yazılan mezar taşının 12. satırında Rızâ isminde şair ismi yer almaktadır. Bu durum Rızâ Efendi'nin, mezar taşının hem hattatı hem de şairi olabileceğini düşündürmektedir.

3.19. Seyyid Hacı Hasan Efendi

Turunçlu Camii'nin harimindeki ahşaptan yapılmış çâr-ı yâr-ı güzîn levhalarından Hz. Ali'nin isminin yer aldığı levhanın sol alt köşesinde sanatkâr imzası bulunmaktadır (Fotoğraf-19). Mevlevî tâcını andıran sanatkârın imzası “Ketebehûm es-Seyyid el-Hâc Hasan sene 1240” şeklindedir (Fotoğraf-20). İmzada fiilin çoğul zamirinin kullanılması camideki çâr-ı

yâr-ı güzîn levhalarının tamamının Seyyid Hacı Hasan Efendi tarafından yazıldığına işaret etmektedir. Caminin mihrabında mermer üzerine celî sülûs yazıyla “Fenâdethü’l-melâiketü ve hüve kâimün yusallî fi’l-mihrâbi sadaka’llâhü’l-azîm” ve minberindeki “Lâ ilâhe illa’llâh Muhammedün Rasûlu’llah / imâmü mescid ü mihrâb u minber Ebû Bekr u Ömer Osman u Haydar” cümleleri de üslup bakımından Hattat Hasan Efendi’nin yazılarıdır (Fotoğraf-21). Böylece yapı 1240 / 1824 yılında inşa edilirken kapı alınlığına şair Muhtar; celî ta’likle Hattat Mustafa Mollazâde es-Seyyid Mehmed Rıza; mihrap minber ve duvar levhalarına da celî sülûs yazıyla Hattat Hacı Hasan Efendi imza koyarak zengin bir sanat izi bırakmışlardır. Aynı eserde 1327 / 1909 tarihli Nâif Efendi’nin celî ta’lik üç levhası da bu zenginliği pekiştirmiştir.

3.20. Şeyh Seyyid Feyzullah Dede

Kıbrıs yapılarında adına en çok rastlanılan hattat Feyzullah Dede’nin tespit edilen imzalı eserleri; Gazi Magusa Kutub Osman Efendi Türbesi, Girne Seyyid Mehmed Emin Efendi Çeşmesi, Lefkoşe Büyük Medrese Çeşmesi, Lefkoşe Dükkânlarönü Camii, Lefkoşe Girne Kapısı, Lefkoşe Kıbrıs Muhassılı Muhammed Emin Efendi Çeşmesi, Lefkoşe Kırklar Tekkesi, Lefkoşe Kuru Çeşme, Lefkoşe Küçük Medrese Çeşmesi, Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi ve Lefkoşe Seyyid Hacı Muhammed Mescidi olarak sıralanabilir. Feyzullah Dede imzalarına kitâbenin durumuna göre bazen “Ketebehû Feyzi Dede” bazen de “Ketebehû’l-fakîr Seyyid Feyzullah el-Mevlevî” şeklinde yer vermiştir. Bu imzalar onun hem Mevlevîhane’nin şeyhi olduğunu hem de hat sanatındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Hattatın kabri, Mevlevîhane Türbesi’ndeki 16. mezar olarak bilinmektedir (An 2002: 80) (Fotoğraf-22).

Lefkoşe Kıbrıs Muhassılı Muhammed Emin Efendi Çeşmesi’nin celî sülûs hatta sahip kitâbesi 3 satırdan oluşmaktadır (Kavalçalan 2005: 45). 1229 / 1813-1814 tarihli kitâbenin son satırının sağ alt köşesinde Feyzullah Dede’nin imzası yer almaktadır. Deformasyondan ötürü imzanın okunması güç hale gelmiştir. Hattatın erken tarihli kitâbelerinden biridir (Fotoğraf-23).

Girne Seyyid Mehmed Emin Efendi Çeşmesi’ndeki celî sülûs hatla yazılmış üç satırdan oluşan kitâbesinde Şeyh Seyyid Feyzullah Dede’nin imzası vardır. Hattatın imzası “Ketebehû Feyzi Dede” şeklindedir.

Hattat, Girne Kapısı üzerindeki kitâbede kapı kavramının ve savunma-kale yapısının felsefesine uygun olarak “MâşâAllah / Nasrun mina’llâhi ve fethun karîb ve beşşiri’l-mü’minîne Yâ Muhammed / Yâ müfettiha’l- ebvâb iftah lenâ hayra’l-bâb” şeklinde dua

cümlelerine yer vermiştir. Bu ifadelerin sol tarafında, ayrı bir kartuşa da “Ketebehû'l-fakîr Şeyh Seyyid Feyzullah Dede” şeklinde imzasını atmıştır. (Fotoğraf-24) İmzada “Şeyh” kelimesi ve “Seyyid” kelimesindeki çizgileri tetâbuk (üst üste çakıştırılarak) olarak kullanmıştır. Girne Kapısı üzerinde yer alan Sultan II. Mahmud'un tuğrasında imza yoktur. Ancak Feyzullah Dede imzalı kitâbenin devamında yer aldığı ve II. Mahmud Kütüphanesi'ndeki kitâbe ile benzer kalem hareketleri görüldüğü için bu tuğraları da Feyzullah Dede'ye atfetmek mümkündür.

Lefkoşe Dükkanlar Önü Mescidi'nin 1231 / 1815-1816 tarihli uzun manzum kitâbesinin sağ alt köşesinde yer alan kartuşta Feyzullah Dede'nin imzası bulunmaktadır (Fotoğraf-25). Hattat, “Ketebehû'l-fakîr Seyyid Feyzullah el-Mevlevî” şeklindeki imzasını kartuşta yer müsait olduğu için uzun tutmuş, statüsü ve Mevlevîhane'deki mertebesini de eklemiştir (Fotoğraf-26).

Lefkoşe Laleli Camii kapısındaki inşa kitâbesinde “Ketebehû'l-fakîr es-Seyyid Feyzullah Dede” şeklinde Feyzullah Dede'nin imzası bulunmaktadır (Kavalçalan 2016: 122). Celî sülüs hatta sahip 1242 / 1827 tarihli kitâbe 6 pafta ve 6 satır şeklinde düzenlenmiştir. Camiye ait sıbyan mektebi ve çeşme kitâbeleri imzasız olsa da kitâbeler üslup açısından Feyzullah Dede imzalı kitâbelere benzemektedir

Lefkoşe Kuru Çeşme'nin 1244 / 1828-1829 tarihli manzum kitâbesi ikişer kartuş halinde düzenlenmiştir. Bu kartuşların arasındaki küçük paftalarda, son mısranın arasında olan bölümde “Ketebehû Feyzi Dede” şeklinde sanatkarın imzası yer almaktadır. İmza adeta kitâbe içinde gizlenmiş mahiyettedir. Hattat bu kitâbedeki imza üslûbunu Büyük Medrese Çeşmesi'nde de benzer bir biçimde kullanmıştır.

Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi 1244 / 1828-1829 tarihli kitâbesinde, Feyzullah Dede hem sultanın eseri olması hem de kompozisyonlar için ona geniş yer bırakılmasından ötürü adeta maharetini sergilemiştir (Fotoğraf-27). Hattat, kompozisyonda biraz daha sanatını ön plana çıkarmış ve kalem hareketlerini daha ileri seviyeye taşımıştır. Kitâbede şair olarak Hasan Hilmi Efendi'nin, hattat olarak ise Feyzullah Efendi'nin imzası bulunmaktadır. Ketebe metni “Ketebehû'l-fakîr eş-Şeyh es-Seyyid Feyzullah Dede Kıbrısî” cümlesinden oluşan imzada sin-şın harfleri tetâbuk istiflenmiş, ayrıca hattatın Kıbrıslı oluşu da kaydedilmiştir (Fotoğraf-28). Kare planlı kütüphanenin içten bütün duvarlarını ve dolap cephesini kuşatan manzum kitâbe, ahşap üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiş, yazıların ve motiflerin üzeri varak altınlanmıştır (Fotoğraf-29). Kütüphane girişinde asılı olan 1244 / 1828 tarihli Sultan II.

Mahmud tuğrası, 1245 / 1829 tarihli Nezarethane kitâbesi, cephelerdeki mermer üzerine yazılmış diğer kitâbeler de Feyzullah Efendi'nin eseridir (Fotoğraf-30-31). Kütüphanenin giriş kısmında kütüphane inşa mantığını ifade eden, eserin ne işe yaradığını özetleyen celî sülüs hatla “Fihâ kütübün kayyimeh” âyet-i kerîmesi yazılıdır. Kitâbenin sol alt köşesinde “Ketebehû Feyzi Dede” şeklinde sanatkârın imzası yer almaktadır (Fotoğraf-32).

Gazi Magusa'daki Kutub Osman Efendi Türbesi'ndeki 1251 / 1835-1836 tarihli celî sülüs hatla ahşab üzerine yazılmış kitâbede (Akar 2020: 1-34), Feyzullah Dede'nin “Ketebehû hâdimü fukarâ-i Mevlevîhane-i Lefkoşe Seyyid Feyzullah Dede sene 1251” şeklinde en uzun imzası yer almaktadır. Sanatkâr, imzasında “Hâdimü fukarâ” şeklinde tevazu ifadesine yer verdiği gibi “Lefkoşe” şeklinde şehrin ismini ve Mevlevîhanedeki vazifesini de kayda geçirmiştir.

3.21. Taşçı Hamdullah Usta

Lefkoşe'ye yakın Dilekkaya (Ayakebir) Köyü'ndeki Mustafa Türk Hüseyin Kahvesi binasının giriş kapısındaki kilit taşında sanatkâr kitâbesi bulunmaktadır. Kitâbede taşçı olarak görev yapan sanatkârın “... Taşı Yontan Mustafa Hamdullah Usta Sene 1922” şeklinde imzası yer almaktadır (Bağışkan 2005: 380-381).

3.22. Zihni Efendi

Lefkoşe Ayasofya (Selîmiye) Camii'nin Aziziye Kapısı'nın üst kısmında güneş motifi ve Lafza-i Celâl yazısı yer almaktadır. Bu yazı Hattat Nâif Efendi'nin babası olan Zihni Efendi'ye aittir (Bağışkan 2005: 100; Türkkol 2015: 193). Lafza-i Celâl'in altında yer alan “Eserü Zihnî sene 1291 N” (1874 Ramazan) imzası, sanatkârın hattat olmasının yanı sıra kalemkâr / nakkaş / ressam kimliğinin de olabileceğini düşündürmektedir (Fotoğraf-33).

4. Sonuç

Şüphesiz ki, Türk-İslâm mîmârisine ve bu mîmârinin sanat anlayışına yön veren başlıca unsur sanatkârlardır. Bilhassa Anadolu Selçuklu ve Osmanlı gibi mîmârî üslupları geliştirip şekillendiren devletlerde sanatkârlar daha da ön plana çıkmıştır. Gerek Anadolu Selçuklu gerekse Osmanlı'da farklı mesleklere sahip sanatkârlar çeşitli eserler vermiş ve eserlerine imzalarını atarak bir gelenek oluşturmuştur. Sanatkâr imzaları ya da onlara ait veriler, ehl-i hiref defterleri, keşif ve inşaat defterleri başta olmak üzere arşiv vesikalarının yanı sıra doğrudan mîmârî ve her tür sanat eserindeki kayıtlardan tespit edilebilmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1570-1571'de Kıbrıs'ı fethetmesinden sonra burada gerçekleştirilen

mîmârî faaliyetlerde pek çok sanatkâr görev almıştır. Farklı mesleklere sahip sanatkârlar imza geleneğini Kıbrıs coğrafyasında geliştirmiştir. Yapılan araştırmada mimar, kalfa, mühendis, yapı ustası, taşçı, neccar, nakkaş türünden sanatkârların daha çok arşiv vesikalarında adına rastlanırken, hattatların imzaları ise kitâbelerin içeriğinde yer almaktadır. Bunlar arasında Kamerî isimli hattat, 16. yüzyıl sonlarında eser vermiş olup adı en erken rastlanan sanatkârdır. Yazı türleri açısından Ahmed Burhaneddin, Ahmed Reşid Müftüzâde, Ali Haydar Bey, Sivâsî Muhammed Nuri, Mustafa Mollazade Seyyid Mehmed Rıza, Mustafa Nuri, Nâif Efendi, Nuri Dede ve Rıza Efendi daha çok celî ta'lik yazılarda; Ahmed Şükrü, Ârif Efendi, Fuad Efendi, Hamdi Efendi, Muhammed Ârif, Muhammed Şevket, Nâzım Efendi, Seyyid Hacı Hasan Efendi, Şeyh Seyyid Feyzullah Dede ve Zihni Efendi ise celî sülüs yazılarda eser vermişlerdir. Sivaslı Muhammed Nuri Efendi'nin "Gubârî" yazılı örneği, yazı türleri açısından bir çeşnidir. Mevlevîhane ve hazîrelerdeki kitâbeler ve mezar taşları, hattat imzası olmasa da, Kıbrıs'ta celî sülüs ve celî ta'lik yazı dışında muhakkak, kûfi, ma'kılî ve rık'a gibi farklı yazı türlerinin de kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Özellikle Şeyh Feyzullah Efendi'nin 1229 -1251 / 1813-1836 yılları arasına ait birçok kitâbede imzasının yer alması, onun sanat hayatının yazımı açısından önemli veri oluşturmaktadır. Ayrıca Mevlevî Şeyhi olması Osmanlı merkez ve taşrasında tekke, zâviye, dergâh ve hankâh gibi yapıların mûsikîden şiire, nakıştan hat sanatına kadar birçok sanat faaliyetine ev sahipliği yapmasının da delilidir. Feyzullah Efendi'den sonra "Ârif" imzalı hattat da Lefkoşe'de 1310-1321 / 1892 – 1903 tarihleri arasında eserlerine rastlanmaktadır. Üç yapıda imzası olan bu sanatkârın, belki arşiv vesikaları ve literatürde detaylı araştırmalar yapılsa İplik Pazarı Camii'nin 1318 / 1900 tarihli kitâbesinin de hattatı olabileceği sonucu çıkabilir. Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza ise hem hattat hem de müderris yönüyle ayrı bir değer taşımaktadır. Onun kitâbesinin yer aldığı Turunçlu Camii, Seyyid Hacı Hasan ve Nâif Efendilerin eserleriyle birlikte yazı açısından zenginlik oluşturmaktadır. Bilhassa mîmârîdeki taşınır hat levhaları, İstanbul gibi merkez sanat coğrafyasından izleri takip etmemiz açısından önemlidir. İstanbul'da eserleri olan Ali Haydar Bey ve Sivaslı Muhammed Nuri Efendi bu tür örnekler arasındadır.

Mîmârinin dışında mezar taşları da hem sanatkârların biyografilerini hem de imzalarını tespit açısından önemlidir. Mevlevîhane bahçesinde teşhir edilen Tüccarbaşı Hacı Muhammed Said Bey'in (ö. 1290 / 1873) mezar taşında en alt satırda hattat Rıza Efendi'nin adı tespit edilirken, aynı yerde 1228 / 1813 tarihli kabir taşından ise Hacı Mustafa Ağazâde Hattat Musa Efendi'nin kimliği öğrenilmektedir. Hattat Musa Efendi'nin kabir taşının metnini

Şair Münir yazmıştır (Fotoğraf-34). Dolayısıyla kitâbeler hattat gibi sanatkârların yanı sıra şairlerin de öğrenilmesine imkân sağlamaktadır. Bunlar arasında İplik Pazarı Camii'nin kitâbesi, sonda geçen “nâzımu't-târih” ifadesiyle Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Murahhası ve Evkaf Muhasebecisi olarak görevlendirdiği Muhammed Sâdık'ın nazmettiğini belgelemektedir. Sultan Mahmud Kütüphanesi'nin manzum kitâbesi ise dönemin Kıbrıs Müftüsü ve aynı zamanda Şâir Hilmi Efendi'nin ismini taşımaktadır. Sonuç olarak, Kıbrıs mîmârisi üzerine yapılacak yüzey araştırması ve arşiv taraması sonrasında mîmârdan hattata her tür sanatkârın izini sürebilmek mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akar, Metin (2020). “Gazimağusa Kutup Osman Efendi Türbe Kitâbesi ve Kitâbe Metninin Problemleri”, *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi* 10, s. 1-34.
- An, Ahmet (2002), *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler*, Ankara: Akçağ Basım.
- Arpacı, Kubilay (2020). *İstanbul Mimarisinde Sanatkâr İmzaları (1800-1923)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Bağışkan, Tuncer (2005). *Kıbrıs'ta Osmanlı Türk Eserleri, Lefkoşa: Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayını.*
- Çelik, Şükrü Can (2019). *Kültür Endüstrisi Sanat İlişkisi İçerisinde Esin, Taklit, Alıntı, Çalıntı*, İstanbul: Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Derman, M. Uğur (1997). “Hattat”, *DİA* 16, s. 493-499.
- Doğanay, Aziz (2002). “Şehzâde Mehmed Türbesinde Bulunan Bir Sanatkâr İmzası ve Bu Sanatkârın Türk Tezyînâtına Getirdiği Yenilikler”, *Dîvân* 1, s. 275-297.
- Gökçe, Turan (1999). “1572-73 Yıllarında Kıbrıs'ta İskan Edilmek Üzere Karaman ve Rum Vilâyetlerinden Sürülen Aileler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2, s. 9-74.
- Kavalçalan, Enes (2015). *Kıbrıs'taki Osmanlı Dönemi Su Yapıları (Çeşme ve Hamamlar)*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kavalçalan, Enes (2016). “Kıbrıslı Ali Ruhi Efendi ve Kıbrıs'taki İmar Faaliyetleri”, *Art-Sanat* 5, s. 119-141.
- Oral, Mustafa (2014). *Ahlat Meydan Mezarlığındaki Asil bin Üveys İmzalı Mezar Taşları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özsayiner, Zübeyde Cihan (2000). “Sivas'lı Mehmet Nuri'nin Gubâri Hat Levhaları”, *Art Decor Dergisi* 91, s. 130-134.
- Sönmez, Zeki (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimârisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şenyurt, Oya (2016). “Selanik Hamidiye Cami: II. Abdülhamid Döneminde Mimaride Geleneksel Yaklaşımlar ve Oryantalizm”, *KOSDEB* 31, s. 185-208.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit (2019). “Üsküdarlı Taşçılar ve “Taşçı” İmzalı Mezar Taşları”, *X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, s. 93-127.

Türkkol, Fatma (2015). “Kıbrıs’ta Hat Sanatı ve Kıbrıslı Hattatlar”, *Akademik Bakış Dergisi* 52, s. 186-196.

Yelen, Resul (2019). “Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Ahlat Yapılarında Taşçı İşaretleri”, *Turkish Studies Social Sciences* 14, s. 2737-2761.

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1- Diyarbakır CümeK Köprüsü'nde Taşçı İşaretleri

Fotoğraf 2- Ahlat Mezar Taşlarında Amelü ile Başlayan Sanatkâr İmzası

Fotoğraf 3- Lefkoşe Mevlevihanesi Kitâbesi

Fotoğraf 4- Lefkoşe Mevlevihanesi Kitâbesinde Ahmed Burhaneddin İmzası

Fotoğraf 5- Lefkoşe Selimiye (Ayasofya) Camii Minberinde Ahmed Reşid Mar'aşı İmzası

Fotoğraf 6- Lefkoşe Selimiye (Ayasofya) Camii Kitâbesi

Fotoğraf 7- Lefkoşe Selimiye (Ayasofya) Camii Kitâbesinde Hattat Ahmed Şükrü İmzası

Fotoğraf 8- Lefkoşe Tekke Sokağı Çeşmesi Kitâbesi

Fotoğraf 9- Lefkoşe Tekke Sokağı Çeşmesinde Hattat Ârif İmzası

Fotoğraf 10- Lefkoşe Sarayönü Camii Mihrabında Hattat Ârif İmzası

Fotoğraf 11- Lefkoşe Selimiye (Ayasofya) Camii Hareminde Hattat Hamdi İmzası

Fotoğraf 12- Gazi Magusa'da Akkule Mescidi'nde Hattat Kameri İmzası

Fotoğraf 13- Lefkoşe İplik Pazarı Camii 1898 Tarihli Kitâbesi ve Muhammed Sâdık Efendi İmzası

Fotoğraf 14- Lefkoşe İplik Pazarı Camii 1898 Tarihli Kitâbesi ve Muhammed Ârif Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 15- Lefkoşe Turunçlu Camii Kitâbesi

Fotoğraf 16- Lefkoşe Turunçlu Camii Kitâbesinde Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza İmzası

Fotoğraf 17- Lefkoşe Turunçlu Camii'nde Yer Alan Levha ve Nâif Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 18- Lefkoşe Mevlevîhanesi'nin Bahçesinde Sergilenen Tüccarbaşı Hacı Muhammed Said Bey'e Ait Mezar Taşında Rızâ Efendi İmzası

Fotoğraf 19- Lefkoşe Turunçlu Camii'nde Yer Alan Hz. Ali'nin İsmi Yazılı Olduğu Levha

Fotoğraf 20- Hz. Ali'nin İsminin Yazılı Olduğu Levhadaki Seyyid Hacı Hasan Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 21- Lefkoşe Turunçlu Camii'nin Minberi

Fotoğraf 22- Mevlevîhane Türbesi'nde Yer Alan Feyzullah Dede'nin Mezarı

Fotoğraf 23- Lefkoşe Kıbrıs Muhassılı Muhammed Emin Efendi Çeşmesi'nin Kitâbesi

Fotoğraf 24- Girne Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitâbesindeki Feyzullah Dede İmzası

Fotoğraf 25- Lefkoşe Dükkanlar Önü Mescidi Kitâbesi

Fotoğraf 26- Lefkoşe Dükkanlar Önü Mescidi Kitâbesindeki Feyzullah Dede İmzası

Fotoğraf 27- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1828-1829 Tarihli Kitâbe

Fotoğraf 28- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1828-1829 Tarihli Kitâbedeki Feyzullah Dede İmzası

Fotoğraf 29- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi'nin Duvarlarını Kuşatan Manzum Kitâbe

Fotoğraf 30- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1245 Tarihli Nezarethane Kitâbesi

Fotoğraf 31- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi Girişindeki Sultan II. Mahmud Tuğrası

Fotoğraf 32- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi Girişindeki Feyzullah Dede İmzalı Âyet-i Kerîme Kitâbesi

Fotoğraf 33- Lefkoşe Ayasofya (Selîmiye) Camii'nin Aziziye Kapısının Üstünde Yer Alan Lafza-i Celâl Yazısı ve Zihni Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 34- Hattat Musa Efendi'nin Mezar Taşı

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1- Diyarbakır Cümeck Köprüsü'nde Taşçı İşaretleri

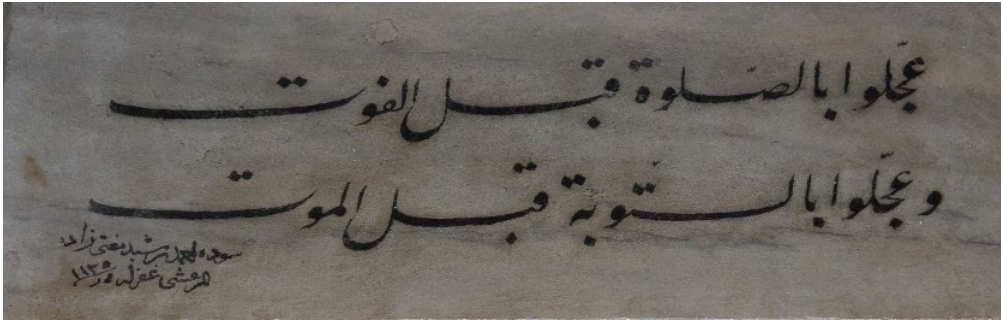
Fotoğraf 2- Ahlat Mezar Taşlarında Amelü ile Başlayan Sanatkâr İmzası

Fotoğraf 3- Lefkoşe Mevlevihanesi Kitâbesi

Fotoğraf 4- Lefkoše Mevlevihanesi Kitâbesinde Ahmed Burhaneddin İmzası

Fotoğraf 5- Lefkoše Selimiye (Ayasofya) Camii Minberinde Ahmed Reşid Mar'aşı İmzası

Fotoğraf 6- Lefkoše Selimiye (Ayasofya) Camii Kitâbesi

Fotoğraf 7- Lefkoše Selimiye (Ayasofya) Camii Kitâbesinde Hattat Ahmed Şükrü İmzası

Fotoğraf 8- Lefkoşe Tekke Sokağı Çeşmesi Kitâbesi

Fotoğraf 9- Lefkoşe Tekke Sokağı Çeşmesinde Hattat Ârif İmzası

Fotoğraf 10- Lefkoşe Sarayönü Camii Mihrabında Hattat Ârif İmzası

Fotoğraf 11- Lefkoşe Selimiye (Ayasofya) Camii Hareminded Hattat Hamdi İmzası

Fotoğraf 12- Gazi Magusa'da Akkule Mescidi'nde Hattat Kameri İmzası

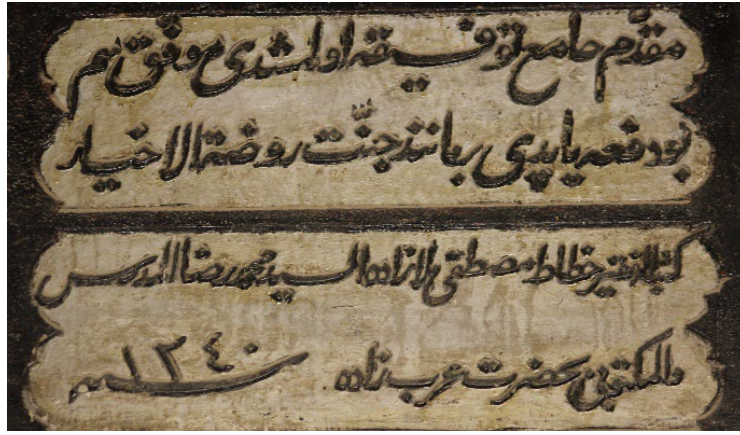
Fotoğraf 13- Lefkoşe İplik Pazarı Camii 1898 Tarihli Kitâbesi ve Muhammed Sâdık Efendi İmzası

Fotoğraf 14- Lefkoşe İplik Pazarı Camii 1898 Tarihli Kitâbesi ve Muhammed Ârif Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 15- Lefkoşe Turunçlu Camii Kitâbesi

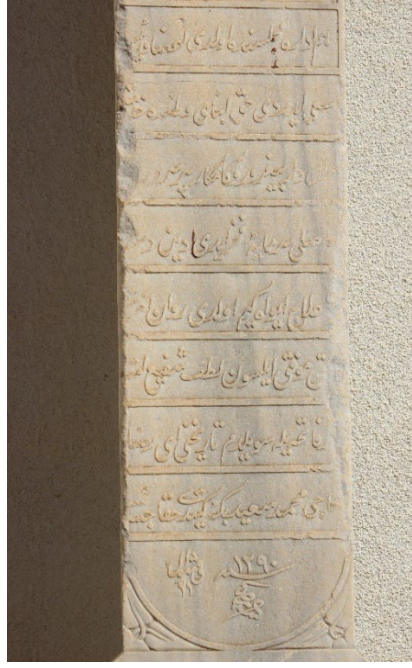

Fotoğraf 16- Lefkoşe Turunçlu Camii Kitâbesinde Mustafa Mollazâde Seyyid Mehmed Rıza

İmzası

Fotoğraf 17- Lefkoşe Turunçlu Camii'nde Yer Alan Levha ve Nâif Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 18- Lefkoşe Mevlevîhanesi'nin Bahçesinde Sergilenen Tüccarbaşı Hacı Muhammed Said Bey'e Ait Mezar Taşında Rızâ Efendi İmzası

Fotoğraf 19- Lefkoşe Turunçlu Camii'nde Yer Alan Hz. Ali'nin İsmi Yazılı Olduğu Levha

Fotoğraf 20- Hz. Ali'nin İsmi Yazılı Olduğu Levhadaki Seyyid Hacı Hasan Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 21- Lefkoşe Turunçlu Camii'nin Minberi

Fotoğraf 22- Mevlevîhane Türbesi'nde Yer Alan Feyzullah Dede'nin Mezarı

Fotoğraf 23- Lefkoşe Kıbrıs Muhassılı Muhammed Emin Efendi Çeşmesi'nin Kitâbesi

Fotoğraf 24- Girne Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitâbesindeki Feyzullah Dede İmzası

Fotoğraf 25- Lefkoşe Dükkanlar Önü Mescidi Kitâbesi

Fotoğraf 26- Lefkoşe Dükkanlar Önü Mescidi Kitâbesindeki Feyzullah Dede İmzası

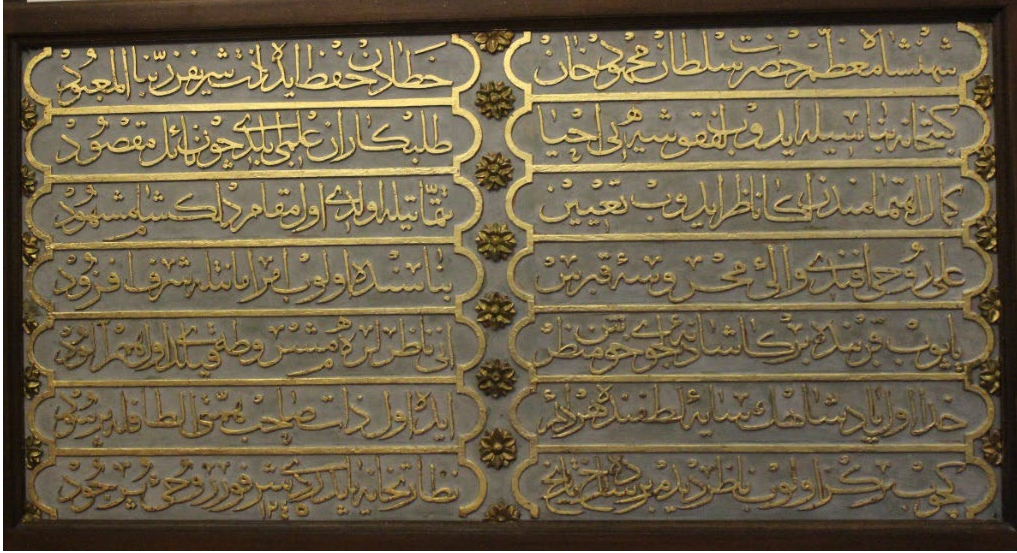
Fotoğraf 27- Lefkoše Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1828-1829 Tarihli Kitâbe

Fotoğraf 28- Lefkoše Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1828-1829 Tarihli Kitâbedeki
Feyzullah Dede İmzası

Fotoğraf 29- Lefkoše Sultan Mahmud Kütüphanesi'nin Duvarlarını Kuşatan Manzum Kitâbe

Fotoğraf 30- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi'ndeki 1245 Tarihli Nezarethane Kitâbesi

Fotoğraf 31- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi Girişindeki Sultan II. Mahmud Tuğrası

Fotoğraf 32- Lefkoşe Sultan Mahmud Kütüphanesi Girişindeki Feyzullah Dede İmzalı Âyet-i Kerîme Kitâbesi

Fotoğraf 33- Lefkoşe Ayasofya (Selîmiye) Camii'ndeki Aziziye Kapısı'nın Üstünde Yer Alan Lafza-i Celâl Yazısı ve Zihni Efendi'nin İmzası

Fotoğraf 34- Hattat Musa Efendi'nin Mezar Taşı